

Көлбаева М., Гөкхан Усал

САЯКБАЙ КАРАЛАЕВДИН ЖОМОКТОРУ

Көлбаева М., Гөкхан Усал

СКАЗКИ САЯКБАЯ КАРАЛАЕВА

M. Kolbaeva, Gokhan Usal

TALES OF SAYAKBAI KARALAEV

УДК: 398.3:82 (575.2) (04)

Аталган макалада гениалдуу манасчы Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунан башка көркөм чыгармалары, өзгөчө эл арасында уламыш, легендалардан топтолгон жомоктору тууралуу сөз болот. Жомокчунун айтуусунда жарык көргөн «Томор мерген», «Делдеш Баатыр», «Бакытай балбан» жомоктору талдоого алынат. Мунун негизинде Саякбай «Манас» эпосун гана элес элдик оозеки чыгармалардын үлгүлөрүн, аңгеме, ыр, поэма жараткан көп кырдуу талант экендиги ырасталат. «Томор мерген» жомогунун негизин эл арасында айтылып жүргөн Томор, Жайыл мергендер тууралуу аңыз, уламыштардын негизинде айтылган. Башкы идеясы – досчулук. «Делдеш баатыр» жомогу дагы байыркы эпикалык салттуулуктун нугун улоо менен баласыз зарлоо, түш көрүп балалуу болуу, жар издөө өңдүү окуялардын нугунда өнүгөт. Адаттан тыш фантастикалуу жаныбарлар, алп каармандар, өзгөчө персонаждар сүрөттөлөт. «Бакытай балбан» жомогунда эл оозунда айтылып жүргөн Бакытай балбандын эрдиктери тууралуу баяндалат.

Негизги сөздөр: Саякбай Каралаев, айтуучу, жомок, жомокчу, Томор мерген, Бакытай балбан, Делдеш баатыр, кереметтүү жомоктор, көркөм сүрөттөө, персонаж.

В данной статье говорится о творчестве гениального манасчы Саякбае Каралаеве, о легендах, преданиях, сказках, которые занимают одно из ведущих мест в его творчестве. Анализируются сказки великого сказителя «Томор мерген», «Делдеш баатыр», «Бакытай балбан». Проанализировав творчество Саякбая, сделаны выводы о том, что он является многосторонним талантом, который, кроме эпоса «Манас» ещё и создал образцы устного народного творчества, рассказы, песни, поэмы. Основу сказки "Охотник Томор" составляет широко распространенные в народе легенды и сказания об охотниках Томор и Жайыл. Главная идея - дружба. В сказке "Делдеш баатыр" также продолжается древняя эпическая традиционность, где происходят такие события, как поиск суженого, мольба о ребенке и связанные с ней вещи сны, необычные фантастические животные, великаны, описываются особенные персонажи. В сказке "Бакытай балбан" повествуется о подвигах Бакытай баатыра, который до сих пор живет в устах народа.

Ключевые слова: Саякбай Каралаев, сказка, сказитель, охотник Томор, богатырь Бакытай, герой Делдеш, уникальные сказки, художественное описание, персонаж.

This article describes the work of the genius manaschy Sayakbay Karalaev. about legends, legends, fairy tales, which occupy one of the leading places in his work. Analyzes the tale of the great storyteller "Tomor mergen", "Deldesh baatyr", "Bakytai balban". Having analyzed Sayakbay's creativity, conclusions are drawn that he is a versatile talent who, in addition to the epic "Manas" also created samples of oral folk art, stories, songs, poems. The basis of the fairy tale which is widely spread among the people: "Hunter Tomor" the legends about hunters Topor and Zhayyl. The main idea is Friendship. In the fairy tale "Deldesh Baatyr" also continues the ancient ethnic tradition, where events such as the search for a betrothed, a prayer for a child and related prophetic dreams, unusual fantastic animals, giants, and special characters are described. In the fairy tale "Bakytai Balban", it is narrated about the exploits of Bakytai baatyr, who is still live among people.

Key words: Sayakbay Karalaev, fairy tale, storyteller, hunter Tomor, hero Bakytay, hero Deldesh, unique fairy tales, artistic description, character.

Залкар жазуучу Ч.Айтматовдун «Манас» эпосундагы улуу Сөз баатырлыктын эле тарыхын айтпастан, улуттун дүйнө таануусун, тарыхый ордун, ишенимин чагылдырган. «Манас» - Теңирдин бизге берген чоң бактысы. Ал эми Саякбай Каралаев доордун айтуучусу деген бийик урматына арзып, XX кылымдын Гомери аталган Саякбай Каралаев уулу көп кырдуу көркөм дөөлөттөрдү жаратып, кыргыз элинин сөз өнөрүн аздек туткан асыл инсандарынын бийик үлгүсү болуп калды. Алгач Саякбай десе «Манас» эпосу, «Манас» десе дароо көңүлгө Саякбай тартылчу өтмө катар бийиктикте көтөрүлдү. Албетте, Саякбайдын көркөм чыгармачылыгына көңүл оодарганда анын улуу сөзгө – «Манас» эпосуна жасаган ченемсиз эмгеги, зор үлүшү көз алдыга тартылат. Бирок, ошол бийиктикке көтөрүлүүдө негизги таяныч, таалим берип, такшалтчу мектеп эне мектеби, канча кылымдардан бери калыптанган элдик оозеки чыгармачылыктын уюткусу экени талашсыз. Саякбайдын эртелеп элдик чыгармачылыкка кызыгуусу чоң энеси Дакиштин Суранчы сындуу чоң манасчылардан уккан улуу сөздөн эсте калгандарын ырга салып, небересине дайыма айтып бергени, элдик оозеки чыгармачылыктын ашыктык, күйгөн, секетбай өңдүү үлгүлөрүн аткара коюп жүрүшү

чоң чыгармачылыкка башат, булак болуп берген. Экинчиден, ички талант, шык жөндөмдүн башкача айтканда акындык өнөрдүн бийик болушу менен мүнөздөлгөн. Бул макалада Саякбайдын «Манас» эпосунан башка дагы жарык көргөн элдик жомоктору тууралуу кеп болот.

Бийик көркөмдүгү, элестүүлүгү менен айырмаланган элдик оозеки чыгармачылыктагы негизги жанрлардын бири болгон жомоктор Саякбай Каралаевдин чыгармачылыгында өзгөчө орунда турат. Ал чыгармачылыгында эпикалык чыгармалардын тобуна кирип, көлөмү, көркөмдүгү, окуяларды камтуудагы масштабдуулугу менен айырмаланган «Манас» эпосунан тарта «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Эр Табылды», «Төштүк» ж.б. кенже эпосторду, балдар үчүн айтылган «Томор мерген» (1957), «Делдеш баатыр» (1957), «Бакытай балбан» (1961) жомокторун, ошондой эле бир катар аңгемелерди, ыр, поэмаларды да айткан.

Саякбай Каралаевден жазылып алынган жомоктордо «Манас» баш болгон эпикалык чыгармалардай бирин экинчиси улаган циклдүүлүк мүнөздүү. Кыргыз жомокторундагы илгерки атактуу мергенчи Томордун көзгө атарлык өнөрү, анын эрдиктери, жолдоштукка бектиги тууралуу айтылган «Томор мерген» жомогу 1957-жылы жарык көргөн. Жомоктогу окуялар, эл арасында айтылып жүргөн Тоо мерген, Жайыл мерген тууралуу уламыштар, аңыздар Томор мергендин айланасына топтоштурулган. Жомок Томор мергендин мергенчилик өнөрүн сыпаттаган «Томордун өз өнөрү», «чубалган кара олоң чач төбөгө кынап түйүп, эркектин кийимин кийинген» ойгуттун кызы Бирмыскалга жолугушу, аны менен түбөлүк шерттешип түгөй болушу, жоо колунда жоголгон иниси Карагулду табышы, Жайыл мергенге, Тоо мергенге жолугушу, үчөө бирге ууга чыгышып, бирге өмүр кечирип, жай турмушта жашап калышкан окуялар камтылат.

Бул эки жомок бирин-экинчиси улантып, улуу баян «Манас» эпосундагыдай баштагы окуя кийинки жомокто уланганын көрүүгө болот. Эки жомокто тең биринде Томор мерген ар кандай кара күчтөрдү, тоскоолдуктарды жеңсе, Делдеш баатырда «басарына буту жок жылан чалыш, шыйпанарга куйрук жок кулан чалыш, кементай бар жонунда, чокмору бар колунда адам чалыш түрү бар» Жанузакка жолугушуп, ал кызмат кылган кемпирди өлтүрүшү, Ак Канышты алуу үчүн анын элин жоодон куткарышы, Акча хандын кызын бербес амалынан жасаган бир топ тоскоолдуктарын жеңиши сүрөттөлөт. Бул эки жомокто тең негизги ой элдик жөө жомоктордун бүтүшүнө ылайык жай турмушта, жакшы жашоода жашап калуу

б.а. «жыргап куунап жашап калыптыр» деген аяктоо менен бүтөт. Биринде, Томор мерген баардык кыйынчылыктарды жеңип, досторун таап, жай турмуш кечирип калса, экинчисинде Делдеш баатыр баардык кыйынчылыктарды жеңип, жай турмушта жашап калат.

«Томор мерген» жомогундагы башкы идея – досчулук. Чыгармада эл арасындагы мергендер тууралуу үсүл-кесил айтылып жүргөн окуяларды топтоштуруп, Тоо мерген, Жайыл мерген, Томор мергендин досчулук окуялары бириктирилип, бир чыгармага айландырган. Жомоктогу окуялар өтө кызыктуу, апыртмалуу, фантазиялуу. Жомоктогу:

«Музду жердеп, зоодо өскөн.

Жан жүрбөгөн тоодо өскөн.

Катылганды кайсаган,

Кезиккенди кемирген,

Шимисе канга тойбогон,

Күндүзүндө жок болуп,

Түн ичинде жойлогон.

Киндиктери жез болгон.

Тырмагы болот жырткычка,

Ажалы жеткен кез болгон» [1] - деген өндүү фантастикалуу сүрөттөөлөр, жалгыз аяк, «тумшугу бар сары жез, тырмактары баары жез, киндиги казык дагы жез» жез тумшук, аркан бойлуу кара мар, «атасыз жүргөн жөө, адамдан башка дөө» кыя тоскон жолборс, айбаты бөлөк, заары күч бука кийик өндүү персонаждардан улам жомокту кереметтүү-укмуштуу жомоктордун катарына кошууга болот. Жомоктогу жар күтүү да өзгөчө.

«Сүмбөдөй күрөң ат минген,

Жаасын кыя байланып,

Көпкөк гүлдүү тон кийген,

Кыялданган күрөңдүн,

Кыл куйругун чарт түйгөн,

Турпаты сонун көрүнгөн» Ойгуттун кызы Бирмыскал түшүндө «кең багелек, жайык төш» жигитти көрүп, аны издеп, «өзүмдөй мерген шер болсо» - деп, өңүп жүргөн кезинде жолугуп, өмүрлүк жар болууга антташып, өмүрлүк болууга шерт кылып, элине сапар алат. Айтуучу эл арасындагы мергендердин окуяларын топтоштуруп бергенин жогортон белгиледик. Мына ошол Тоо мергендин, Жайыл мергендин окуялары үч мергендин бирге ууга чыгышып, жай отуруп өз башынан өткөргөнүн баяндоо, эскерүү иретинде берилет. Мисалы, Жайыл мергендин ууга чыгышында ээсиз ээн талаада «чалгында чанга тойбогон» алтымыш балбан айлантып келгендеги эрдиктерин, Кыл жээрдеден айрылып, Илгедей баш болгон көзгө атарлардын колуна түшүп, кан алдына барып, «жүргөнүнөн чаң чыккан, добушунан жан чыккан, айбаты бөлөк заары күч» бука кийикти өлтүрүүгө буйрук алат.

Жайыл көзгө атарлыгы менен бука кийикти жеңип, атын Айым деп койгон хандын кызы менен түбөлүк болууга шерт коюп, качып бара жатып кол башындай куу күчүктү таап алышат. Мына ушул күчүк таап алуу анын кумайык аталышы С.Каралаевдин вариантындагы «Манас» эпосунда Көк жору тууган көзү ачыла элек кызыл эт күчүктү Манас Медияндын чөлүндө Кум-Булактын боюнчан таап алып, сыңар күнөө кылбаган зайып катары Каныкей багат. Ал эми жомокто Кол башындай күчүктү Айым кыз таап алып, «оозу менен сүт берип, колу менен эт берип» алтындан чачы тактырып, багалы деп, атын Актаман деп коюп, багып алышып, андан Томор мергенге жолукканын мындан ары үч мерген «жоого жүрсө, чаң бирге, адырда чалса, аң бирге» чын жолдош болуу деген шер кылышып, жомок соңуна келет. Жомокто Лоб дайра, Анжыян, Кашкар жерлери, «суусу жок нагыз чөлддө өскөн» кырк бут, «кууса жанды куруткан кумурска, кескелдирик, жылан, сал өгөө деген чаян, жүнү кооз тоту, кейпи суук маймыл, «куйгандай темир туягы» кулан деген кылкы учуп жүрөр тайбас деген куш, төө ж.б. бир катар жан-жаныбарларды атап, сүрөттөп берет.

«Делдеш баатыр» - жомогу «Манас» эпосундагы салттуу мотив болгон баласыз зарлоо, түш көрүү сындуу окуялар менен башталат. «Кемпири дүйнө салып, эл үркүп, ээн журтта калган» карыган Томор башына түшкөн турмушуна зар айтып, баласыздыгын зарлап, катуу капаланып, түш көрөт. Түшүндөгү кайып Чук-Теректен бала таап аларын, ал бала ага медеп болорун, бала менен бирге журтта калган даакылуу сары тайды, кол башындай ак күчүктү таап аларын айтат. Баланы Делдеш, тайды Кызыл ат, күчүктү Кубагыш деп атайт. Уйкудан көзү ачылган Томор кундактагы баланы, тай менен күчүктү таап алып, дүйнөсү түгөл жай турмушта жашап калат. Жомоктогу Кызыл ат менен Кубагыш Делдеш баатырдын баардык жортуулдарында, укмуштуу жоолорду жеңүүгө жардамчы, жан жолдош катары кызмат кылып, жомоктогу негизги компоненттердин бири катары роль ойнойт. Жомоктогу Кызыл атка зарыл учурда тил бүтүп, Делдешти мыкаачы кемпирден куткарууда чоң кеңешчи болот.

Жомокто адаттан тыш, фантастикалуу сүрөттөлгөн жаныбарлар, алп каармандар, сыйкырдуу күчтөр, өзгөчө персонаждар бар. Мисалы,

«Басарына буту жок,
«Жыланга чалыш эр экен.
Шыйпанарга куйрук жок,
Куланга чалыш неме экен.
Кементай бар жонунда,
Чокмору бар колунда,
Адам чалыш түрү бар» [2]

Жанузак,

«Арстан тиши өтпөгөн,

Алышса алы жетпеген» - мыкаачы кемпир, ачылгырдын кара ташы, кырк кулактуу казан, кезиккенди кемирген кара буура, тепсеп кетер кулан, кез болгон тирүү калбаган кара мар ж.б.

С.Каралаевдин жомокторундагы башкы каарман актык адилеттүүлүк, чындык үчүн адаттан тыш кандай жандык, кас-душман, мейли кара мар, мыкаачы кемпир ж.б. менен күрөшрөсүн акырында жеңишке жетишет. Бул айтуучунун көпчүлүк элдеги акыйкаттендикка, адилеттүүлүккө, достуктуу даңазалоого багытталган элдик идеяга багытталганын көрсөтөт.

«Делдеш баатырдагы» дагы бир салттуу болуп калган окуя - Делдештин жар тубуусу. Атасы Делдеш күндөрдүн бир күнүндө Томордун тонун кийип тоого чыгып, Акча хандын Ак канышка жолугат. Ал учурда Акча ханды кырсык тооруп, зор кайгыга кабылып турганын Ак Каныш Делдешке айтып, ал азаптан куткарып, «өмүрлүк жар кылып алсаңчы» деген сунушун айтат. Экөө түбөлүк бирге болууга антташып, алты айда келүүгө шерт кылышат. Алты айда Кызыл торууга тил бүтүп абалды айтып, Акча ханды душмандардан куткарат. Анда да ал кызын бербей көп кыйынчылык сыноодон өткөрөт. Анын ар бир тоскоолдук, кыйынчылыктарына моюн сунбай баардыгын өз нугунда жеңип, Делдеш Ак Каныш менен баш кошуп жай турмушта жашап калат. Жомоктогу, баласыз зарлоо, кундактагы баланы таап алуу, аны менен бирге бол башындай ак күчүктү, даакылуу тайды таап алышы, алардын ээсине жолдош болушу, бар кыйынчылыктарды бирге тартышы, үйлөнүшүндө кыздын атасынын сыноолору элдик жомоктордогу салттуу окуялардын нугунда өнүккөнүн кабарлап турат.

С.Каралаевдин дагы бир жомогу – «Бакытай балбан». Жомок эл оозунда айтылып жүргөн Бакытай балбандын эрдиктери тууралуу баяндалып, 1961-жылы жарык көрөт. Жомогунун сюжети төмөнкүчө: Бакытай түпкү атасы Бугу өзү Кылжырдын уулу экенин, болушун санаасы бузулуп, кедейди кор кылып, Бакытайды кармап келүүгө буюрат. Анда Бакытай «мүйүз экөө болсо да, бири сынса күч кетет. Эмчек төртөө болсо да бирин кессең сүт кетет» деп биримдиктүү болууга чакырат. Кедейлер акылга муюп, айтканын угуп, биргелешип күн өткөрүп калат. Бакытай турмуштун каарын тарып, жардычылык жокчулук экөө бирдей жекелегенде жан сактоонун айынан да бир бекке барат. Андан да чекеси жылыбайт. Ай бөксөрүп күн өтүп, казак кыргыз бириккен кайран Калый ашында Эр Торгой менен бирге Бакытай жекеме-жеке сайышта мөрөй алып, байгесин кубанып кыргыз бөлүп алат. Бакытай таятасы Багыштын Бука баатырды

жеңип, калмак менен кыргызга баатыр аталышын, тыргоотун эки мергенине жолугуп, ээр олжолоп, ага алып элине барган эрдиктерин, эл ичинде калайыкты дүрбөткөн бир хан жашаганы, ал хандын тушунда бир балбан кыз болгонун, ал кыз Бакытайдын таенеси экенин, Багыштын балдарынын эпсиз баатыр болгонун зулум хан аларды чогуу койбой жез тумшук деп аталган желмогузду өлтүрүп, келишин буюрушун, жез тумшукту өлтүрүп келип Багыштын сегиз баласы өз алдынча эл болууга зордукчу хандан качканы тууралуу баянды Бакытай баяндайт. Жай турмушта жашап жаткан Бакытай балбан баш болгон алтымыш беш баатырга падыша зордук кылып, «бири ургаачы, бири эркек» жолборстун эки баласын тирүүлөй кармап келүүгө буюрат. Коңуз, Тоокес, Ак-Ыяз жерин кыдырып, аюу, жолборс, илбирстин төлдөгөн жери ушул деп алоолото от жагып карыя Шакенин, жолборс тууралуу аңгемесин угуп, Бакытай балбан жалгыз жолборско бет келишип, как маңдайга уруп өлтүрүп, бир ургаачы, бир эркек баласын алып келиши, алтымыш беш баатыр менен күч сынашы, баардык баатырларды жеңип, Ак-Өлөндү жердеген элине келип Бакытай, өз элине медресе болуп жашап калышы сүрөттөлөт.

«Бакытай балбанда» - баардык жомоктордогудай эле Эр Торгой минчи Ак Желке, Бакытай минген арыктан чыккан Азоокер, Букар минген Тор Кашка сындуу тулпарлар тууралуу айтылып, Бакытайдын ашкан шер, балбандыгын баяндоодо таятасы Багыштын, тайэнеси Бурулкандын эрдиктерин сүрөттөө аркылуу ачкан. Жомоктогу

«Азапка салчы жини бар,
Астындагы качыры,
Баскан жери быркырайт.
Ой-тоону өлчөө кылбастан,
Жаадай учуп зыркырайт.
Желип кетсе, жел жетпейт.
Байкаса көзгө илинбейт.
Кандай түрү билинбейт» [3]
«Шимирсе канга тойбогон,
Үйүрлүү эчки-текени,
Айдаса аман койбогон.
Үнү ачуу, заары күч.
Кармаганда кан кетип,

Эс эңгиреп ал кетип,
Эбегейсиз кан төгөр,

Эң жырткычтын өзү ошол» [4] - деген сүрөттөөлөрдөн улам жомокто адаттан тыш апыртмалуу, реалдуулуктан сырткары берилген көркөм сүрөттөөлөрдөн да кезиккенин көрөбүз. Мына ушундай сүрөттөөлөр жомоктун кызыктуулугун арттырып, кереметтүү жомоктордун катарына кошууга негиз берет. Жомокто элдик идеал катары Бакытай балбан баардык тоскоолдуктарды, кыйынчылыктарды жеңип, өз эли-журтун таап жай турмушта жашап калышы менен аяктайт.

Жалпысынан алганда С.Каралаевден жазылып алынган жомоктор эл арасында айтылып жүргөн баатырлар, мергендер тууралуу аңыз уламыштардын негизинде топтоштурулганын көрөбүз. Экинчиден, айтуучунун жомокторуна бирин-экинчиси уланткан бүтүн чыгарма катары кароого болот. Үчүнчүдөн, жомоктор адаттан тыш, көркөм фантазиялуу сүрөттөөлөргө ээ болгонуна карап кереметтүү жомоктордун катарына кошо алабыз. Төртүнчүдөн, жомоктордо эпикалык чыгармаларга мүнөздүү салттуулуктар сакталган. Мисалы, баласыз зарлоо, кайыптын түшкө кирип, балалуу болушун, бала менен ибирге баатырдын аты, күчүгү кошо туулушу, баатырдын тездик менен чоңоюшу, ар кандай адаттан тыш жаныбарлар, жез тырмак, кара мар, жолборс менен алышуу ж.б. Бешинчиден, С.Каралаевдин жомокторунда, элдик жомоктордун салтын улай атайын башталуу жана аягында баардык кыйынчылыктарды жеңип жай турмушта жашып калуу сындуу салттуулук сакталган.

Адабияттар:

1. Каралаев С. Томор мерген. - Ф.: Кыргыз мамлекеттик окуу-педагогикалык басмасы, 1957. - 5-б.
2. Каралаев С. Делдеш баатыр. - Фрунзе, 1957. - 15-б.
3. Каралаев С. Бакытай балбан. - Фрунзе: Кыргыз мамлекеттик басмасы, 1961. - 42-б.
4. Каралаев С. Бакытай балбан. - Фрунзе: Кыргыз мамлекеттик басмасы, 1961. - 56-б.
5. Каралаев С. Томор мерген. - Фрунзе, 1957. - 75-б.
6. Каралаев С. Делдеш баатыр. - Фрунзе, 1957. - 88-б.
7. Каралаев С. Бакытай балбан. - Фрунзе, 1961. - 85-б.